

RATSIONAL TANLOV NAZARIYASI**To‘rabekova Aziza Sherbek qizi**

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Sotsiologiya yo‘nalishi 1-kurs talabasi

azizabonuturabekova@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.11396935>

Annotatsiya. *Ratsional tanlov nazariyasi (RTN) - bu iqtisodiyot va ijtimoiy fanlar sohasidagi nazariya bo'lib, individlarning o'z manfaatlarini maksimal darajada oshirishga intilib optimal qarorlar qabul qilishini tushuntiradi. Ushbu nazariya odamlarning maqsadga yo'naltirilgan va afzalliklariga asoslangan harakatlarini tahlil qiladi. RTN iqtisodiy va siyosiy qarorlarni tahlil qilishda keng qo'llaniladi, lekin hissiy va iratsional omillarni e'tiborga olmagan uchun tanqid qilinadi. Ratsional tanlov nazariyasi odamlarning qaror qabul qilish jarayonlarini tahlil qilishda muhim vositadir. U individlar o'z manfaatlarini maksimal darajada oshirishga intilishini nazarda tutadi, lekin real hayotdagi murakkabliklarni har doim to'liq aks ettira olmaydi. Shu sababli, RTN boshqa nazariyalar bilan birgalikda qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir.*

Kalit so‘zlar: *Ratsional tanlov, iqtisodiy, aktyorlar, ratsionallik nazariyasi, ko'rinmas qo'l.*

RATIONAL CHOICE THEORY

Abstract. *Rational choice theory (RTC) is a theory in economics and social science that explains how individuals make optimal decisions in an effort to maximize their own interests. This theory analyzes people's goal-directed and preference-based actions. RTN is widely used in the analysis of economic and political decisions, but is criticized for not taking into account emotional and irrational factors. Rational choice theory is an important tool in analyzing people's decision-making processes. It assumes that individuals seek to maximize their own interests, but does not always fully reflect the complexities of real life. Therefore, it is appropriate to use RTN in combination with other theories.*

Key words: *Rational choice, economic, actors, theory of rationality, invisible hand.*

ТЕОРИЯ РАЦИОНАЛЬНОГО ВЫБОРА

Аннотация. *Теория рационального выбора (RTN) — это теория в экономике и социальных науках, объясняющая, как люди принимают оптимальные решения в целях максимизации своих интересов. Эта теория анализирует целенаправленные и основанные на предпочтениях действия людей. RTN широко используется при анализе экономических и политических решений, но его критикуют за игнорирование эмоциональных и иррациональных факторов. Теория рационального выбора является важным инструментом анализа процессов принятия решений людьми. Он предполагает, что люди*

стремятся максимизировать свои собственные интересы, но не всегда полностью отражает сложности реальной жизни. Поэтому целесообразно использовать RTN в сочетании с другими теориями.

Ключевые слова: Рациональный выбор, экономика, акторы, теория рациональности, невидимая рука.

Kirish. Ratsional tanlov nazariyasi shuni ko'rsatadiki, odamlar oqilona tanlov qilish va shaxsiy maqsadlariga mos keladigan natijalarga erishish uchun oqilona hisob-kitoblardan foydalanadilar. Bu natijalar, shuningdek, shaxsning shaxsiy manfaatlarini maksimal darajada oshirish bilan bog'liq. Ratsional tanlov nazariyasini qo'llash, odamlarning cheklangan imkoniyatlarini hisobga olgan holda, eng katta foyda va qoniqishni ta'minlaydigan natijalarga olib kelishi kutilmoqda. Ko'pgina asosiy iqtisodiy taxminlar va nazariyalar oqilona tanlov nazariyasiga asoslanadi. Ratsional tanlov nazariyasi ratsional ishtirokchilar, shaxsiy manfaatlar va ko'rinmas qo'l tushunchalari bilan bog'liq. Ratsional tanlash nazariyasi ratsional ishtirokchilarning ishtiroki haqidagi taxminga asoslanadi. Ratsional ishtirokchilar - bu hisob-kitoblar va ular uchun mavjud bo'lgan ma'lumotlarga asoslangan holda oqilona tanlov qiladigan iqtisodiyotdagi shaxslar. Ratsional aktyorlar ratsional tanlov nazariyasining asosini tashkil qiladi. Ratsional tanlov nazariyasi odamlar yoki oqilona ishtirokchilar har qanday vaziyatda o'zlarining afzalliklarini faol ravishda oshirishga harakat qilishadi va shuning uchun doimiy ravishda o'z yo'qotishlarini minimallashtirishga harakat qilishadi. Adam Smit ratsional tanlov nazariyasining asosiy tamoyillarini ishlab chiqqan birinchi iqtisodchilardan biri edi. Smit o'zining 1776-yilda nashr etilgan "Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini o'rganish" kitobida shaxsiy manfaat va ko'rinmas qo'l nazariyasi haqidagi tadqiqotlarini batafsil bayon qildi. Ko'rinmas qo'lning o'zi erkin bozor iqtisodiyotiga ta'sir etuvchi ko'rinmas kuchlarning metaforasidir. Avvalo, ko'rinmas qo'l nazariyasi shaxsiy manfaatni nazarda tutadi. Bu nazariya ham, oqilona tanlov nazariyasidagi keyingi ishlanmalar ham shaxsiy manfaatlar bilan bog'liq har qanday salbiy noto'g'ri tushunchalarni rad etadi. Buning o'rniga, bu tushunchalar o'zlarining shaxsiy manfaatlarini hisobga olgan holda harakat qiladigan ratsional ishtirokchilar umuman iqtisodiyot uchun foyda keltirishi mumkinligini ko'rsatadi. Ko'rinmas qo'l nazariyasiga ko'ra, shaxsiy manfaat va mantiqqa asoslangan shaxslar butun iqtisodiyot uchun ijobiy foyda keltiradigan qarorlar qabul qiladilar. Ishlab chiqarish erkinligi, shuningdek, iste'mol qilish orqali jamiyatning eng yaxshi manfaatleri amalga oshiriladi. Bozor talabi va taklifiga individual bosimlarning doimiy o'zaro ta'siri narxlarning tabiiy harakati va savdo oqimini keltirib chiqaradi. Ko'rinmas qo'l nazariyasiga

ishonadigan iqtisodchilar hukumatning kamroq aralashuvi va erkin bozor almashinuvi imkoniyatlari uchun lobbi qiladi.

Ratsional tanlash nazariyasi va ko'rinmas qo'l nazariyasining to'g'riligiga qarshi ko'plab iqtisodchilar bor. O'zgacha fikrda bo'lganlarning ta'kidlashicha, odamlar har doim ham oqilona, foydali qarorlarni qabul qila olmaydi. Xulq-atvor iqtisodiyoti sohasi - bu shaxslar va institutlarning iqtisodiy qarorlarini qabul qilish jarayonlarini tushuntirish muammosiga yaqinda kiritilgan aralashuv. Xulq-atvor iqtisodi psixologik nuqtai nazardan, nima uchun individual aktyorlar ba'zan mantiqsiz qarorlar qabul qilishini va nima uchun va qanday qilib ularning xatti-harakatlari har doim ham iqtisodiy modellar bashoratiga amal qilmasligini tushuntirishga harakat qiladi. Ratsional tanlov nazariyasi tanqidchilarining ta'kidlashicha, ideal dunyoda odamlar doimo ularga eng katta foyda va qoniqish keltiradigan maqbul qarorlarni qabul qiladilar. Biroq, biz mukammal dunyoda yashamaymiz; haqiqatda odamlar ko'pincha hissiyotlar va tashqi omillar ta'sirida harakat qilishadi. Asosiy iqtisodiyotda mukammal ratsionallik farazini rad etgan Nobel mukofoti sovrindori Gerbert Saymon o'rniga cheklangan ratsionallik nazariyasini taklif qildi. Bu nazariya shuni ko'rsatadiki, odamlar har doim ham eng yaxshi qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan barcha ma'lumotlarni olishga qodir emaslar. Saymonning ta'kidlashicha, barcha alternativalar yoki har bir muqobildan kelib chiqadigan barcha oqibatlar haqida bilish, odamlarning ko'p qarorlari uchun haqiqatan ham imkonsizdir. Xuddi shunday, iqtisodchi Richard Taler odamlarning ratsional ishtirokchilar sifatida faoliyat yuritishi haqidagi taxminning boshqa cheklovlarini ta'kidladi. Talerning aqliy hisob haqidagi g'oyasi, barcha dollarlar bir xil qiymatga ega bo'lsa ham, odamlar ba'zi dollarlarni boshqalarga qaraganda ko'proq qadrlashlarini ko'rsatadi. Ular 20 dollarlik xaridda 10 dollar tejash uchun boshqa do'konga borishlari mumkin, ammo 1000 dollarlik xaridda 10 dollar tejash uchun boshqa do'konga borishmaydi. Barcha nazariyalar singari, oqilona tanlov nazariyasining afzalliklaridan biri bu individual va jamoaviy xatti-harakatlarni tushuntirishda yordam berishi mumkin. Barcha nazariyalar biz dunyoda kuzatayotgan narsalarga ma'no berishga harakat qiladi. Ratsional tanlov nazariyasi nima uchun odamlar, guruhlar va umuman jamiyat ma'lum xarajatlar va mukofotlarga asoslangan holda ma'lum tanlovlarni amalga oshirishini tushuntirishi mumkin. Ratsional tanlov nazariyasi, shuningdek, mantiqsiz ko'rinadigan xatti-harakatlarni tushuntirishga yordam beradi. Ratsional tanlov nazariyasining markaziy asosi barcha xatti-harakatlarning oqilona ekanligidan iborat bo'lganligi sababli, har qanday harakat uning asosli ratsional motivlari uchun tekshirilishi mumkin.

Ratsional tanlash nazariyasining ijobiy tomonlari:

- shaxsiy va jamoaviy xatti-harakatlarni tushuntirishda yordam beradi;
- barcha nazariyalar biz dunyoda kuzatayotgan narsalarga ma'no berishga harakat;

-mantiqsiz tuyulgan xatti-harakatlarni tushuntirishga yordam beradi.

Ratsional tanlash nazariyasining kamchiliklari:

-odamlar har doim ham oqilona qarorlar qabul qila olmaydi;

-aslida, odamlar ko'pincha hissiyotlar kabi oqilona bo'lmagan tashqi omillarga ta'sir qiladi;

-shaxslar har safar eng oqilona qaror qabul qilish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarga mukammal kirish imkoniga ega emaslar;

-odamlar ba'zi dollarlarni boshqalardan ko'ra ko'proq qadrlashadi.

Xulosa. Davlatlar, hukumatlararo tashkilotlar, nohukumat tashkilotlar va transmilliy korporatsiyalar insonlardan tashkil topgan. Ushbu mavjudotlarning harakatlarini tushunish uchun biz ularni boshqaradigan odamlarning xatti-harakatlarini tushunishimiz kerak. Ratsional tanlov nazariyasi tashkilot va muassasalarning rahbarlari va boshqa muhim qaror qabul qiluvchilari qanday qaror qabul qilishlarini tushuntirishga yordam beradi. Ratsional tanlov nazariyasi, shuningdek, ushbu ishtirokchilarning kelajakdagi harakatlarini bashorat qilishga harakat qilishi mumkin. Ratsional tanlash nazariyasining kuchli tomonlaridan biri uni qo'llashning ko'p qirraliligidir. U juda ko'p turli fanlar va ta'lim sohalarida qo'llanilishi mumkin.

Shuningdek, u asosli taxminlar va mantiqiy mantiqni keltirib chiqaradi. Nazariya, shuningdek, odamlarni to'g'ri iqtisodiy qarorlar qabul qilishga undaydi. To'g'ri iqtisodiy qarorlar qabul qilish orqali shaxs kelajakda o'z afzalliklarini yanada oshirishga imkon beradigan ko'proq vositalarga ega bo'lishi mumkin. Ratsional tanlash nazariyasining asosiy maqsadi nima uchun odamlar va katta guruhlar ma'lum xarajatlar va mukofotlar asosida ma'lum tanlovlarni qilishlarini tushuntirishdir. Ratsional tanlash nazariyasiga ko'ra, odamlar o'zlarining shaxsiy manfaatlaridan foydalanib, ularga eng katta foyda keltiradigan tanlovlarni amalga oshiradilar. Odamlar o'z imkoniyatlarini tortishadi va o'zlari uchun eng yaxshi xizmat qiladi deb o'ylagan tanlovni qilishadi.

Ratsional tanlash nazariyasining asosiy sharti shundaki, odamlar rastadagi mahsulotlarni tasodifiy tanlamaydilar. Aksincha, ular turli xil variantlarning xarajatlari va afzalliklarini hisobga oladigan, variantlarni bir-biriga qarama-qarshi taroziga soladigan mantiqiy qaror qabul qilish jarayonidan foydalanadilar.

REFERENCES

1. Becker, Gary S. *The Economic Approach to Human Behavior*. University of Chicago Press, 1976.
2. Elster, Jon. *Rational Choice*. New York University Press, 1986.
3. Downs, Anthony. *An Economic Theory of Democracy*. Harper & Row, 1957.

4. Olson, Mancur. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Harvard University Press, 1965.
5. Arrow, Kenneth J. *Social Choice and Individual Values*. Yale University Press, 1951.
6. Kahneman, Daniel, and Amos Tversky. "Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk." *Econometrica*, vol. 47, no. 2, 1979, pp. 263-291.
7. Sen, Amartya. *Rationality and Freedom*. Harvard University Press, 2002.
8. Simon, Herbert A. *Models of Bounded Rationality*. MIT Press, 1982.
9. Friedman, Milton. *Essays in Positive Economics*. University of Chicago Press, 1953.
10. Zaitov E.X., Jiyanmuratova G.Sh., Nurqulov B.G., Ilhomov U.U. [Ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil](#). – Toshkent: Zuxro baraka biznes, 2024. – 180 b. / https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=fdboTmYAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=fdboTmYAAAJ:LO7wyVUgiFcC
11. Gulnoz J., Bunyod N. YOSHLAR IJTIMOYIY-SIYOSIY FAOLLIGINI OSHIRISH–USTUVOR VAZIFA //ZAMONAVIY DUNYONING IJTIMOYIY MANZARASI VA JAMIYAT TUZILMALARI TRANSFORMATSIYASI. – 2024. – T. 1. – №. 1.
12. Sherbutayevna J. G. et al. YOSHLAR HUQUQIY MADANIYATINI YUKSALTIRISH–DAVLAT SIYOSATINING USTUVOR VAZIFASI //ZAMONAVIY DUNYONING IJTIMOYIY MANZARASI VA JAMIYAT TUZILMALARI TRANSFORMATSIYASI. – 2024. – T. 1. – №. 1.
13. Джиянмуратова Г. YOSHLARNING SIYOSIY INSTITUTLARGA NISBATAN ISHONCHI MUAMMOSI: NAZARIY ASOSLAR //ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ. – 2024. – №. SI-1.
14. Sherbutayevna J. G. et al. ABSENTEIZM IJTIMOYIY HODISA SIFATIDA //Tafakkur manzili. – 2023. – T. 2. – С. 4-10.
15. Sh J. G. Gofurov O. Ul. Mehnat bozori. Bandlik va ishsizlik muammolari. Risola.– Toshkent: O ‘zMU, 2023.–117 b.
16. Жиянмуратова Г. Ш. Ёш сайловчи электорал хулқ-атвориға таъсир кўрсатувчи омиллар/ЎзМУ хабарлари.–Тошкент, 2022. – № 1/11/1.–Б. 86-89./<https://scholar.google.com/citations>.
17. Джиянмуратова Г. Ш. ELEKTORAL XULQ-ATVORGA RATSIONAL-INSTRUMENTAL YONDASHUVNING PAYDO BO ‘LISHI VA RIVOJLANISHI TARIXI //ЖУРНАЛ СОЦИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ. – 2022. – T. 5. – №. 3.
18. Sherbutaevna J. G. Rational-instrumental theory of electoral behavior. – 2022.

19. Жиянмуратова Г. Ўзбекистон ёшларининг электорал маданияти. Монография.– Тошкент, 2021.–122 б.
20. Gulnoz J. Sotsiologiya tarixi.–T.: Innovatsiya-Ziyo, 2020.–466 b.